

Мельничук Л. Ю., ст. викладач

Харківська державна академія дизайну
і мистецтв

МИСТЕЦЬКІ ЗІБРАННЯ ПОЛЬСЬКИХ КОЛЕКЦІОНЕРІВ НА СЛОБОЖАНЩИНІ

Анотація. У статті розглядаються приватні мистецькі колекції польських збирачів, що нині знаходяться в музейних фондах Слобожанщини, аналізуються їхній якісний склад, шляхи надходження до музеїв і сучасний стан.

Ключові слова: мистецьке зібрання, приватне колекціонування, О.-Г. Гансен, А.-М. Собанський.

Аннотация. Художественные собрания польских коллекционеров на Слобожанщине. В статье рассматриваются частные художественные коллекции польских собирателей, находящиеся в музейных фондах Слобожанщины, анализируются их качественный состав, пути поступления в музеи и современное состояние.

Ключевые слова: художественное собрание, частное коллекционирование, О.-Г. Гансен, А.-М. Собанский.

Annotation. Melnychuk L. Art collections of the Polish collectors in Slobodsky Ukraine. In this article the private art collections of the Polish collectors which are in museum funds of Slobodsky Ukraine are considered, ways of receipt and a modern condition are analyzed qualitative structure.

Key words: art collection, a private collecting, O.-G. Gansen, A.-M. Sobansky.

Постановка проблеми. У музейних зібраннях Слобожанщини знаходяться мистецькі колекції створені в інших регіонах України. Ці збірки відіграли важливу роль у поповненні фондів існуючих і новостворених музеїв у 20-х роках ХХ ст. До найбільших з них належать колекції польських збирачів Оскара-Германа Гансена і Адама-Марцела Собанського, які зберігаються у Харківському художньому музеї (ХХМ) і Сумському обласному художньому музеї ім. Н. Онацького (СОХМ). Історія формування, особливості колекцій, націоналізованих за часів радянської влади, потребують уваги сучасних дослідників. Зацікавленість викликають і особистості, які збирали і зберігали твори мистецтва. Адже приватна колекція вирізняється не тільки наявними шедеврами чи кількістю картин. Це цільний організм, який визначається характером самого збирача; деякою мірою це його портрет і своєрідний витвір, який відображає смаки і вподобання власника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останнє десятиліття значно збільшилась кількість досліджень і публікацій стосовно приватного колекціонування. Чимало дослідників (М. Ковалинський, М. Слабошпицький, О. Друг, Д. Малаков) згадують О.-Г. Гансена як знаного київського колекціонера. Утім перша змістовна публікація про нього належить головному хранителю Київського музею російського мистецтва А. Ілінг [1], яка збирила невідомі біографічні дані і схарактеризувала мистецьку збірку Гансена, яка зберігається в Києві. Деякі припущення і висновки щодо колекції А.-М. Собанського вперше були викладені авторкою статті [2].

Метою пропонованої публікації є висвітлення результатів дослідження історії створення й побутування, якісного складу, сучасного стану мистецьких колекцій польських збирачів, які надійшли до музеїв Слобожанщини на межі 1920-х років.

Результати дослідження. У ХХМ знаходиться низка живописних творів, стосовно яких у довоєнній інвентарній книзі лаконічно записано: “з колекції Собанського (20-і рр.)”. Нами вперше були віднайдені архівні матеріали, які дозволили встановити ім’я колекціонера, біографічні дані й відомості про колекцію, що нині перебуває на Слобожанщині.

“Енциклопедичний словник” Брокгауза та Ефрона повідомляє про цей рід: “Собанские – дворянский род, герба Юноша, восходящий к XVI в.; одна ветвь его получила в 1880 г. графский титул от Папы Льва XIII. Род Собанских внесен в 4 и 1 ч. Род. кн. Виленской, Могилевской и Подольской губернии” [3, 636]. За документами Держархіву Хмельницької області у ХІХ ст. на Поділлі проживали чимало родин Собанських, які належали до старшої і молодшої гілки [4].

Від початку наші припущення щодо власника колекції були звернуті на Фелікса Міхала Людвіга Собанського, відомого подільського цукрозаводчика, чия велика збірка була втрачена в Києві 1919 року [5]. Утім нез’ясоване питання про шляхи надходження колекції до Харкова вимагало продовження пошуків.

У Держархіві Харківської області нами виявлені цінні документи стосовно реквізиції мистецького зібрання Собанського, які також містили відомості про власника колекції [6]. Ним виявився подільський землевласник, цукрозаводчик Адам-Марцел Собанський. Він відомий своєю причетністю до першого на Поділлі україномовного часопису “Світова зірниця”, який видавався з 1906 року відомим журналістом

Надійшла до редакції 23.03.2010

і літератором Й. Волошиновським. Це популярне видання для селян проймав релігійний і повчальний дух, спрямований на поширення порядку, поваги до закону, грамотності. У ньому друкувалися твори Т. Шевченка, І. Франка, С. Руданського, В. Стефаника, П. Мирного, П. Грабовського, український фольклор тощо. Польські поміщики З. Грохольський та А.-М. Собанський керували фінансовою стороною видання, витрачаючи на нього значні власні кошти. Вони врятували видання від банкрутства, а з грудня 1908 року часопис почав виходити у маєтку Собанського – с. Пеньківка (Пеньківка-Мурафська) Ямпільського повіту Подільської губернії [7, 90]. Держархів Вінницької області має низку документів, пов'язаних з цим виданням, у тому числі й щодо участі у ньому А.-М. Собанського [8].

Нами встановлено, що мистецьке зібрання Собанського складалося з живопису, старовинних гобеленів, меблів, порцеляни. Воно було перевезено до Харкова з початком Першої світової війни і перебувало під наглядом лакея Собанського – Леона Дмитровського у квартирі по вул. Сумській, 3. У лютому – березні 1919 року у Харкові була створена Надзвичайна комісія з охорони старовини й мистецтва (НОК), яка займалась системним оглядом усіх помешкань, де могли переховуватись цінні речі. Знайдені колекції бралися на облік, а за відсутністю власника переходили до Музейного фонду. У 1918-1923 роках проводилась також націоналізація житлового фонду на Харківщині. Вірогідно, внаслідок цих дій і була виявлена колекція Собанського у Харкові. Польське товариство звернулось з проханням передати колекцію до Краківського музею, куди нібито заповідав її граф Собанський. Утім 1919 року зібрання було передано харківському музею у зв'язку з тим, що “Польща знаходиться у стані війни з Радянською Україною” [9].

Мистецька колекція А.-М. Собанського була започаткована його батьком Марцелом, можливо ще дідом – Ієронімом. Останній – заможний поміщик, маршалок шляхти Ольгопільського повіту, увійшов в історію як чоловік відомої авантюристки Кароліни Собанської, твори якій присвячували А. Міцкевич, О. Пушкін. Після розлучення з нею, І. Собанський у другому шлюбі мав вісім дітей, серед яких був і батько Адама – Марцел (Марцелій).

Марцел був членом Одеського товариства красних мистецтв (1865) і брав участь у художніх виставках. Авторкою статті віднайдені матеріали щодо його участі у двох перших виставках Товариства. Так, каталог першої виставки, що відбулась у липні 1865 року, свідчить про присутність 13 творів з колекції Марцела Собанського, її [10, 6]. На другій виставці у вересні 1865 року серед інших учасників названі “доставителі картин: М. та І. Собанськіє” (*Марцел та Ієронім ?- курсив наш*), про що йдеться у “Звіті Одеського товариства красних мистецтв за перше десятиріччя” [11, 8]. Зазначимо, що саме участь колекціонерів у виставковій діяльності є, мабуть, єдиним доказом створення власне мистецького зібрання. Західноєвропейські традиції дослідження розрізняють поняття колекція (спеціальне зібрання) і скарбниця (накопичення багатств), протиставляючи колекціонування творів мистецтва придбання і накопиченню модних речей для інтер'єру. Мова про колекцію може йти лише, якщо з джерел або за традицією відомо про особистий інтерес людини до збиральництва. Свідченням спадкоємності колекції Марцела і Адама-Марцела Собанських може бути твір Гербранда Янса

ван ден Екхаута “Дама, що купляє прикраси” з колекції Собанського-батька, записаний у каталозі 1865 року. До 1941 року у документах харківського музею значиться робота Екхаута “Продавець самоцвітів” з колекції Собанського-сина. З певною обережністю уявляється можливим ототожнити ці роботи.

На сьогодні за музейними документами встановлені 43 твори відомих європейських художників XVI- XIX ст. Італії, Фландрії, Голландії, Австрії, Франції, які входили до збірки А.-М. Собанського. У роки Другої світової війни 23 живописні картини були втрачені (твори Г. Я. ван ден Екхаута, Й. Рооса, Я. Туренфліта, Г. Белліса, Ш. де ля Фосса, С. Вегмейера, копії з Рубенса, Шардена, дель Сарто (як копії вони атрибутовані М. Доброклонським 1938 року). Нами виявлено, що робота невідомого фламандського художника школи Давіда Тенірса Молодшого “У корчмі”, яка вважалась втраченою у війну, знаходиться нині у ХХМ. Вона не перебувала в евакуації у 1941-44 роках, її місцезнаходження під час війни невідоме. Документи ХХМ фіксують її надходження вдруге 1955 року з Харківського історичного музею.

Серед творів, які нині знаходяться у складі музейного зібрання ХХМ, – “Оплакування” відомого італійського художника Гвідо Рені, який очолив після смерті Л. Караччі Болонську академію. У біблейській композиції він удається до драматичної світлотіні в дусі Караваджо, використовуючи барочні ефекти. Водночас патетика, урочистість, піднесеність, облагороджуваність образів видають представника болонської академічної школи.

Перлиною колекції Собанського є “Мадонна з немовлям” Доменіко Пуліго – італійського художника XVI ст., майстра флорентійської школи, учня Рідольфо Гірландайо. Твір, який є типовим для Пуліго за своїм сюжетом, виявляє кращі сторони як його творчості, так і флорентійського живопису в цілому. В картині з'явилися повітряне середовище, живописне ліплення форми. В ній позначився вплив “мадонн” Рафаеля і вплив леонардівської техніки “сфумато”. Майстерно володіючи світлотінню, Пуліго досягає виразних живописних ефектів, то м'яко занурюючи форму у прозору тінь, то відокремлюючи її чітким силуетом на світлому тлі [12, 15]. Цей твір був декілька разів переатрибутований: спочатку як робота Франческо Каротто (атрибуція О. Нікольської, до 1941 року), пізніше як твір Доменіко Пуліго (атрибуція В. Маркової, 1984 року). Російський мистецтвознавець В. Маркова відмічає, що до цієї композиції художник звертався неодноразово, про що свідчать порівняно близький варіант із зібрання Мюнхенської пінакотеки – “Мадонна з немовлям і маленьким Іоанном Хрестителем” і повторення композиції у Комунальній пінакотеці м. Чітта де Кастелло [13, 42].

Одним із найбільших пейзажистів Фландрії був Йос де Момпер, якого О. Бенуа називає “сильним художником, обладавшим необычайно размашистой техникой и удивительно звучной красочностью” [14, 174]. “Пейзаж з козами” – приклад його гірського краєвиду, в якому він досягає легкості й повітряності, наслідуючи Патініра, Скореля, Брейгеля (атрибуція О. Нікольської, 1939).

Картини Йоганна Георга Платцера, придворного австрійського живописця, майстра віденського рококо – “Тріумф Мардохея”, “Соломон і цариця Савська” є характерними для митця своєрідною живописною манерою (ювелірна проробка деталей і м'яка барвіста гамма, що нагадує чудернацький витончений орнамент)

і технікою олійними фарбами на мідній дошці. Техніка письма дрібними мазками створює рівну блискучу поверхню і створює враження не станкової картини, а предмету більш вишуканого – мініатюри або порцеляни.

З ім'ям Абрахама Міньона пов'язаний розквіт німецького натюрморту. Він навчався у школі декоративного натюрморту Яна де Хемі в Голландії і поєднав у своїй творчості риси двох національних шкіл. Робота “Сніданок”, як відзначає петербурзький мистецтвознавець Ю. А. Тарасов, належить до ранніх творів художника, де він цілком наслідує сформовані схеми. У пізніших натюрмортах він вдається до власного трактування теми і насичує світ картини позитивними емоціями за допомогою розважальних деталей [15, 113].

Яскраві зразки голландського натюрморту другої половини XVII ст. невідомого художника “Натюрморт з лимоном” і “Натюрморт з криветками” відмічені декоративною виразністю й вишуканістю. Складну композиційну побудову художник створює, використовуючи різкі світлотіньові контрасти, різноманітність форм і колірних поєднань.

Ідилічна сценка “Повернення з жнив” належить П'єру Антуану Кийяру, майстру рококо (атрибуція О. Нікольської). Вплив Вагто відчутний у використанні Кийяром плавної видовженої S-подібної лінії, і у тому, що живописна поверхня картини нагадує гобелен. Саме дивовижно ніжний сріблясто-блакитний тон найбільше приваблює в картині Кийяра.

Картині “Біля каміну” голландського художника Йозефа Ізраельса (атрибуція О. Нікольської, 1937), який зазнав впливу Рембрандта і продовжив у XIX столітті кращі національні художні традиції, притаманні простота сюжету і життєвість образів, природність композиції, стриманість теплого золотисто-коричневого колориту.

Серед інших помітних творів у колекції: парні пейзажі французького художника Гаспара Дюге (атрибуції О. Нікольської, 1937), який інтерпретував стиль класичного пейзажу свого великого вчителя Пуссена в барокову сторону; парні пейзажі “Сцени на полюванні” італійця Франческо Казанови; роботи представників фламандського мистецтва: копія з Тиціана художника кола Якоба Йорданса “Портрет римського імператора Тита Веспасіана”, яка передає незвичайну життєвість портретованого; парні сценки полювання Корнеліса Гюїсманса й парні картини “У майстерні скульптора” та “У майстерні маляра” Бальтазара ван ден Босха.

На Слобожанщині нині зберігається значна кількість творів з колекції Оскара-Германа Гансена, відомого київського промисловця. Поляк за походженням, Гансен належав до торгівельно-промислових кіл: був директором правління Білгород-Сумської залізної дороги, директором правління Велико-Бобрицького цукрового заводу, займався благодійництвом і меценатством.

Колекція О.-Г. Гансена, як зазначає київська дослідниця А. Ілінг, формувалась протягом багатьох років в Петербурзі, Москві, Києві, можливо, Польщі і складалась з творів живопису, графіки, скульптури, меблів, зброї, декоративно-ужиткового мистецтва, мініатюри, колекції медалей та орденів, книг, і збірки предметів, пов'язаних з масонством. Вона висловлює думку про те, “що Гансен як колекціонер належав до плеяди молодих збирачів нового типу, що згуртувалися навколо часописів “Мир искусства” і “Старые годы”. Звідси пильна увага насамперед до творів графіки

(особливо до різних технік гравюри) й декоративно-ужиткового мистецтва [1, 45].

Колекція Гансена 1918 року була розподілена між кількома містами. На тлі постійної зміни влади в Києві 1918 року, частина її була вивезена до Сум, де проживала рідня О.-Г. Гансена – О. Сумовська. Після прийняття декрету про націоналізацію приватних мистецьких зібрань у червні 1919 року, на основі київської частини колекції Гансена був створений III Державний музей. Саме при цьому музеї знаходився Музейний фонд, у якому були зібрані націоналізовані мистецькі цінності. Музей проіснував до 1921 року, часу від'їзду Гансена за кордон, а згодом був розформований.

Колекція, що потрапила до Сум – це близько 4 тисяч творів графіки, живопису, декоративно-ужиткового мистецтва. На основі цієї збірки колекції у Сумах був створений музей, першим директором якого став художник і педагог Н. Х. Онацький. Нині можливо лише здогадно реконструювати слобожанську частину збірки Гансена, так як описи колекції О. Гансена, інших колекціонерів, які були складені у 1920-і роки Н. Онацьким, а також усі документи, які зберігали його підпис були вилучені після репресії [16, 3-4].

Об'єктом найбільшої зацікавленості Гансена було ужиткове мистецтво. Ця частина колекції містила порцеляну відомих західноєвропейських, російських та українських заводів, фаянс, бронзу, вироби зі скла, бісеру, тканини, церковне начиння. Про знання Гансена в царині ужиткового мистецтва свідчить надрукована 1911 року робота “Межигірські клейма”, яка стала власне першим марочником фаянсу Києво-Межигірської фабрики [17, 271-273]. Це дослідження дозволяє вважати Гансена колекціонером-знавцем, який зібрав одну з найкращих колекцій фаянсу Києво-Межигірської фабрики. У СОХМ нині знаходяться колекція Києво-Межигірського фаянсу, скло, майоліка, порцеляна, у тому числі знаменита чорнильниця “Бібліофіл”, яка увійшла в історію мистецтва під такою назвою після експонування 1915 року у Києві на благодійницькій виставці на допомогу родинам поляків, постраждалим від Першої світової війни.

Досить широко у колекції були представлені твори українського сучасного мистецтва, в якому найбільше презентована київська художня школа, що зрозуміло, з огляду на місце проживання колекціонера. Це роботи С. Світославського, О. Мурашка, М. Пімоненка, В. Орловського, М. Бурачека, А. Маневича Г. Нарбута, Т. Дворникова.

Великий розділ колекції склали твори польського мистецтва. Як зазначає слобожанський мистецтвознавець, Л. Савицька: “В силу своєї виставочної судьби Київ лучше, чем другие города Украины был знаком с польским искусством рубежного времени. Выставки польских художников из Кракова, Варшавы, Петербурга проходили здесь, начиная с 1880-х гг.” [18, 111]. Колекція польського мистецтва СОХМ містить твори О. Орловського, В. Котарбінського, Ф. Костржевського, Ф. Вигжевальського, Г. Піотковського, В. Жилінського, Я. Піварського, М. Плонського, Г. Редліха, М. Андріюллі, Я. Станіславського. Вірогідно, що більшість з них походять із збірки Гансена.

Пейзажі Яна Станіславського (17 творів), який народився на Київщині, були споріднені зромантизованою чутливістю, ліризмом, життєстверджуючою концепцією української школи живопису [18, 116]. У Сумах знаходяться 5 творів Євгена Вжеша. Український мистецтвознавець О. Федорук, який досліджував українсько-польські

мистецькі взаємини на межі XIX-XX століть, особливо відмічає роль цього нині несправедливо призабутого художника, чия “своєрідність позитивно позначилася на характері загальних мистецьких пошуків у середовищі київських художників...” [19, 83].

19 творів В. Котарбінського, серед яких живописні роботи (“Надвечір’я”, “Могила самовбивці”), сепії, акварелі належать до зрілого періоду митця межі XIX-XX ст. з яскраво вираженою стилістикою символізму. Безсумнівно, що велика кількість творів Котарбінського в колекції Гансена – свідчення прихильності до творчості мистця. Це й не дивно, оскільки Котарбінський був помітною особистістю в Києві, хоча, як зазначає О. Федорук, ставлення до художника не було однозначним. Утім він брав участь у київських виставках, де глядачеві надавалась можливість самому судити про достоїнства і слабкі місця таланту В. Котарбінського [19, 85].

Із творів російських митців в колекції знаходились роботи Ф. Рокотова, В. Боровиковського, Сем. Щєдріна, І. Айвазовського, І. Левітана, В. Васнецова, М. Нестерова, В. Серова, К. Юона, А. Рилова, М. Рославлева, І. Крамського.

До Харкова роботи з колекції Гансена надійшли 1932 року внаслідок музейних обмінів. На сьогодні сорок шість творів із зібрання ХХМ мають документальне підтвердження приналежності до сумської збірки Гансена. Утім, ця цифра, як показало дослідження надходжень із Сумського музею (1932 року – 121 твір живопису і графіки, 37 предметів дрібної порцелянової пластики заводів Гарднера і Межигір’я; 1955 року – більше 100 предметів порцеляни і скла), не є повною. За світлинами у каталозі виставки 1915 року нині ідентифіковані ще три роботи зі збірки Гансена, які знаходяться у ХХМ: “Портрет імператриці Марії Федорівни” Йоганна Баптіста Лампі, “Портрет князів Волконської” Валентина Серова, “Плоти” Олексія Саврасова.

До розділу західноєвропейського мистецтва колекції Гансена належали гравюри Дюрера й англійських художників, офорти Рембрандта, картини С. Конінка, Я. Ван Гойєна, Я. Фейта, Ж. Верне. На сьогодні у ХХМ зберігаються: “Битва” французького художника XVII ст. Жака Куртуа, прозваного Бурґиньоном, роботи голландських художників XVII ст. Яна Моленара “Асканію й Люсіль”, Пітера ван Енгелена “На базарній площі”, парні архітектурні пейзажі невідомого італійського художника XVIII ст. “Рим. Площа Капітолію”, “Рим. Вид мосту й замку св. Ягола”. З графічних творів колекції Гансена цікаві своєю технікою – кьяроскуро – кольорові гравюри на дереві XVI ст. італійців А. Гандіні, А. Андреані, француза Л. Ф. Дебюкура.

Цікаву самостійну групу складають 13 офортів французьких митців II половини XIX ст., які після майже сторічного забуття кольорової гравюри відновили це мистецтво у Франції. Роботи Ж. Ф. Рафаеллі, А. Ж. Марсель-Клемана, Е. Робба, Л. Мікка, Г. де Латене, Ш. Гондарт, Ш. Е. Франсуа відрізняються майстерністю й своєрідністю індивідуальної манери виконання. Найбільш знаний з цих митців Жан Франсуа Рафаеллі, офортм якого “Сніг”, “Село на пагорбі” притаманні тонкість графічної манери у передачі певного емоційного настрою, вишуканість тонального рішення.

У роки Другої світової війни зі збірки Гансена у Харкові були втрачені 26 творів європейських художників (А. Сторка, Ж. Хоста, Ф. Рооса, Ф. Ферга, Я. Енгелена, Я. ван дер Стрега та ін.) і велика кількість виробів декоративно-ужиткового мистецтва.

Висновки. Колекції, зібрані польськими збирачами вирізняються високим рівнем творів мистецтва. Власники зібрань належали до представників торгівельно-промислових кіл, які долучаються до процесів колекціонування з останньої чверті XIX ст. Мистецькі збірки цього часу поволі набувають спеціалізації, утім означені колекції були різноплановими. Націоналізовані радянською владою колекції О.-Г. Гансена, А.-М. Собанського відіграли важливу роль у музейній розбудові у краї на межі 20-х років XX ст. Вони є музейним надбанням сучасної України і заслуговують на увагу сучасних дослідників.

Література:

1. Ілінг А. Повернене ім’я – О. Гансен: до історії приватного збирання в Києві // Творча постать Г. Семирадського у контексті вітчизняної та світової культури. Вісник ХДАДМ: 36. наук. пр. під. ред. С. С. Єрмакова. – Х. : ХДАДМ, 2002. – № 9. – С. 43-53.
2. Мельничук Л. Ю. Коллекция Собанских в Харьковском художественном музее // Формування історичної пам’яті: Польща й Україна. – Х. : Майдан, 2008. – С. 173-181.
3. Собанські // Энциклопедический словарь. Брокгауз и Эфрон. Т. XXX, с. 636.
4. Списки дворян Подольской губернии за 1893 год. – ДАХМО. Ф 230, оп. 1, спр. 823 а, арк. 136.
5. В. Горбачук. Період великої катастрофи. // Україна козацька. – 2007 – № 1-2 (47-48), січень-лютий.
6. ДАХО. Ф. 4365, оп. 1, спр. 10, арк. 37-39.
7. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінничини: Біографічний словник. – Вінниця : ВМГО “Розвиток”, 2007. – 1008 с., іл.
8. ДАВО. Ф. Р-198. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 68; Ф. Д-866. — Оп. 1. Спр. 36. Арк. 20–21, 133–135; Ф. Д-866. Оп. 1. Спр. 38. 28; Ф. Д-866. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 9–10.
9. ДАХО. Ф. 4365, оп. 1, спр. 10, арк. 39.
10. Catalogue de l'exposition. Vide: Societe de veaux-arts d'Odessa. 1865 – Odessa, 1865. – 8 с.
11. Историческая записка Одесского общества изящных искусств с 28 февраля 1865 про 28 февраля 1875 года // Отчет Одесского общества изящных искусств за первое десятилетие. 1865-1875. – Одесса, 1875. – С. 5-25.
12. Музейні скарби Харкова: образотв. видання у 3 кн. Кн. 1: Мистецтво Західної Європи та Сходу XV – XX ст. Із зібрання Харківського художнього музею / В. В. Мизгіна, Т. Ю. Прокатова, Т. Ю. Литовко, Л. Ю. Мельничук. – Х. : Колорит, 2009. – 188 с.: іл.
13. Картины итальянских мастеров XIV-XVIII вв. из музеев СССР: Альбом-каталог / Автор-состав.: В. Э. Маркова. – М. : Советский художник, 1986. – 264 с.: ил.
14. Бенуа А. Л. История живописи всех времен и народов. Т. 3. – СПб. : Изд. Дом “Нева”, 2004. – 512 с.
15. Тарасов Ю. А. Голландский натюрморт XVII в. – СПб. : Издательство С.-Петербургского ун-та, 2004. – 166 с., ил.
16. Ареф’єва Г. В. Історія Сумського художнього музею в світлі нових архівних досліджень // Художній музей: Минуле та сучасність. Матеріали наук. конф., присвяч. 80-річчю заснув. Сумського обл. худож. музею ім. Н. Онацького. – Суми : ДОУНБ ім. Н. Крупської, 2001. – С. 3-15.
17. Гансен О. Межигірські клейма // Искусство, живопись, графика и художественная печать. – 1911. – № 6-7. – С. 271-273.
18. Савицкая Л. Польские живописцы в художественной жизни Киева. Конец XIX- начало XX вв. // Творча постать Г. Семирадського у контексті вітчизняної та світової культури. Вісник ХДАДМ: 36. наук. праць під. ред. С. С. Єрмакова. – Х. : ХДАДМ, 2002. – № 9. – С. 111-116.
19. Федорук О. К. Українсько-польські мистецькі взаємини в контексті художнього життя Києва (Кінець XIX - початок XX століття) // Перетин знаку: Вибрані мистецтв. статті: У 3 кн. Кн. 1: Історія та теорія мистецтва. Постаті. Народна творчість. – К. : Видавничий дім А+С, 2006. — С. 69-87.